

ԲՆԱԴՐԵՐ

ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

TEXTES ET ETUDES

A.R.A.R.@

միասին թրջախօսութիւնը (սուղթանական բռնապետական քաղաքականութեան հետեւանքով) հայութեան լայն շրջաններում մտանդաւոր չափերի էր հասնում: Բարդ, երկիւղալի այս իրադրութիւնը կարող էր կասեցնել հայոց նոր եւ ընդհանուր վերանորոգութեան շարժումը, որ սկսուել էր դեռեւս ժէ. դարի երկրորդ կէտից: Ուստի, հայ հասարակական-քաղաքական մտքի, դրական-վերթական՝ եկեղեցական եւ աշխարհիկ դասերի բոլոր առաջադէմ ներկայացուցիչներին՝ մայր հայրենիքում թէ՛ զաղթավայրերում, մտահոգում էր ծաւալելու նպատակակոռ պայքար՝ պաշտպանելու հին հայերէնը իստիւնաբան աղճատումներից, վերականգնելու նրա դասական աւանդները, դիւրացնելու նրա ուսուցումը, ասպարէզ բացելու ժողովրդական նոր գրական հայերէնի, աշխարհիկ լեզուի, բարբառային դրական հայերէնի զարգացման համար, եւ միաժամանակ թրջախօս հայութեան մէջ ազգային ոգին վերաթմնացնելու, մաշտոցեան դրերը ճանաչման ներկայացնելու նպատակով՝ զարգացնելու նաեւ հայատառ թուրքերէն գրականութիւնը: Սրանք էին ԺԲ. դարի հայոց գրական լեզուի զարգացման հմարաւոր ուղիները եւ այս խնդիրներն էին ծառացած հայոց կրթական-լուսատրական շարժման մտիւրեւումներին առաջ:

ԺԲ. դարի հայոց գրական լեզուի ծրագրային այս առանձնաշատուկ շարժմանը աստար խղան՝ Մխիթար Սեբաստացին եւ Մխիթարեանները՝ Վենետիկում, Յովհաննէս Բաղիչեցին, Յակոբ Նալբանը, Պաղտատար Դպիրը՝ Պոլսում, եւ այլք՝ այլուր: Զի կարելի չնկատել այն ներքին միասնութիւնն ու փոխ-բաժնետէր, որ գոյութիւն ունէր տարբեր վայրերում, տարբեր հանգամանքներում, դաւանաբանական հակադիր թեւերի պատկանող այդ լուսաւորականների միջեւ: Եւ դա հատկանշի է. ինչպէս նկատում է Լէօն՝ մի մայր չի ծնել նրանց, բայց ծնել է մի մայր ժողովուրդ...: Նրանք ծառայում էին հայոց ազգային կեանքի վերաշինութեան նոյն գաղափարին, նոյն ուխտին. «Աստուած հաստատ պահեսցէ զաթոռն հայր աբգային, զի գրեամբք լցոյց զազգն մեր եւ փոքր լուսաւորիչ եղեւ ազգին մերոյ»¹ - այսպէս է զնահատում Պոլսի նշանաւոր Պատրիարք՝ Յովհաննէս Բաղիչեցին Մխիթար Սեբաստացու հրատարակչական առաքելութիւնը: «Լոյս մեծ ծագեաց այսօր եկեղեցւոյս Հայոց, դանձ տուաւ յլստուծոյ գիրքս այս»² - յայտնում է նա եկեղեցու բեմից, քարոզի ժամին, Մ. Սեբաստացու «Մեկնութիւն Մատթէոսի» գիրտաքննական հրատարակութեան առթիւ: Յիրաւի, անդնահատելի են Մ. Սե-

1. Հ. ՍԱՀԱԿ ՅԵՄՅԵՄԵԱՆ, Մխիթար Աբգաօր հրատարակչական առաքելութիւնը, Վենետիկ, 1980, էջ 92:

2. Անգ, էջ 92:

բաստացու հայերենագիտութեան նուիրաբերած ծառայութիւնները: Մաքառումներով լի իր իմացական կեանքի ընթացքում, նա առաջինը (դիւանագիտական խորին զգուշացումով) տեսական ու գործնական համատեղ պայքարի ուղիներ նշեց՝ հայոց գրական հին եւ նոր լեզուների զարգացման համար: Յայտնի է, որ Մ. Սեբաստացին, անձամբ իր ջանքերով, հրատարակում է յիսուն անուն գիրք, որոնցից տասնչորսը իր հեղինակութեամբ: Այդ գրքերը, դրանց հետ միասին նաեւ իր հեղինակած մի շարք ձեռագիր աշխատութիւններ, գիտական, բնագիտական, բարոյախրատական, փիլիսոփայական, աստուածաբանական բաղմամբիւ հարցեր լուսաբանելու հետ միասին, զգալի մասով օգտագործւում էին իբրեւ ընթերցանութեան ձեռնարկներ եւ դասադրքեր՝ լեզուի ուսուցումը նոր հիմքերի վրայ դնելու համար. Գերակառնութիւն գրաքառի լեզուի հայկազեան սեռի, ճարտասանութիւն, Դուռն փերակառնութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց, Զվարդապետութեան մասանց բանի եւ զշարայաբութեան մացին, Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան ընդ որում դիւ Այրբեմալան, Կրթութիւն աղօթից ընդ որում եւ շարակցի ռոսմանաւ պրքեմալան, Յաղագս մաքեմալանի, Յաղագս քրաժշտութեան, Փիլիսոփայութիւն բարոյական եւ քաղաքական եւ այլք: Այս բոլորի հետ միասին նշելի է լեզուաբանութեան քննադատութեամբ Միքիթար Սեբաստացու նորարարական դերը, ինչպէս գնահատում է ակադեմիկոս Գ. Զահուկեանը. Հայկազեան բառարանի յատնագործութիւնը Մ. Սեբաստացուն անվերապահօրէն դարձնում է հայոց գրական լեզուի առաջին խոշոր վերամորոգիչը ԺԸ. դարում: Յիրաւի, Հայկազեան բառարանն, ամբողջութեամբ, ներառեալ Բառգիրք ի գրաքառէ յաշարաբառն, ուր մեկնին բառք հայկազեան լեզուի սոսկ աշխարհաբառ, կամ տանկական բառիւք առանձին հատորը, հայոց ազգային լեզուի, դասական բառարանագիտութեան նոր պատմութիւնը հիմնաւորող առաջին քայլն էր հայ իրականութեան մէջ. պատմական մի երեսդիւթ, որ խորհրդանշում էր՝ դասական լեզուի անաղարտութեան համար լատինաբանութեան դէմ մղուող պայքարը (որ քաղաքի վախճանի հասցրեց Մ. Զամեանը). վճռականօրէն քարձարցնում էր գրական նոր հայերէնի՝ աշխարհաբարի զարգացման խնդիրը եւ միաժամանակ նպաստում՝ լեզուաբան հայութեան հայերէնի ուսուցման գործին: Հասկանալի է, որ ԺԸ. դարում գրաբարի եւ աշխարհաբարի միջեւ լուրջ պայքար չկար եւ չէր կարող լինել: Նման պայքար կը խորտակէր վերանորոգութեան շարժման բոլոր ծրագրերնրը, թէեւ — ցաւով նկատում է Մ. Սեբաստացին, — «Բաղումք իցեն յազգի մերում աղբառք յիմաստից եւ բաղմապարծանք գիտութեանց». այն մարդիկ, որոնք չհասկանալով «մեծագունեղ օգտակարութիւն»ը աշխարհաբարի, այդ ուղղութեամբ կատարուող ամէն մի քայլ գիտում էին իբրեւ

պայքար ընդդէմ գերաբարի: Մանուկ սերնդի վերթութեան հետ հասարակ գրադիտութեան նախնական քայլը պէտք է սկսուի աշխարհաբարով, նոր գրական հայերէնի քերականութեան ուսուցմամբ: Այս էր ժամանակի խոշոր լեզուաշինարարների հիմնական պահանջը. «Զեզ համար գրաբար քերականութիւն չգրեցի, քանզի ձեզի աշխարհաբար հայերէնն պէտք է» — վճռաբար դիմում է Մ. Սերաստացին հայ մանուկներին, յուսալով, որ իր ձայնը կը հասնի նաեւ «աղքատք յիմաստից եւ քաղմասպածանք» մարդկանց³: Սա գրական նոր հայերէնի պաշտպանութեան երկրորդ եւ աւելի վճռական քայլն է Յովհաննէս Հովովից եւ Սիկոտերից յետոյ, նոր գրական հայերէնի անհրաժեշտութեան հրապարակային աղղը՝ ԺԸ. դարում. «Գնալի վասն անտէրունչ դուրսն աղղին մերոյ ո՛չ է այնքան ի դործ ածեցեալ աշխարհաբար լեզուն մեր ի գրուածս եւ այսու եղեալ էր որպէս զանսովոր իր ինչ»⁴ — բողոքում է մեծ բուսաւորիչը, այս անգամ բացառապետով նոր գրական աշխարհաբարի զարգացումը արգելափոխող իր բաւաքաղաքական հանգամանքը եւս...: Դասական հայերէնը իր բարձրութեան վրայ պահելու, նոր գրական հայերէնի ուսուցումը սկզբնաւորելու, հայատառ թուրքերէն գրականութիւնը զարգացնելու նոյն հարցերն էին ծառացած պոլսահայ նշանաւոր գործիչների՝ Յովհաննէս Բաղիչեցու, Յակոբ Նալեանի, Պաղտատար Դպրի եւ այլոց առջեւ: Յայտնի է, որ Յովհ. Բաղիչեցու եւ Յակոբ Նալեանի զեկակարութեամբ, Դուկաս Պարբերդցու, Յակոբ Զենճէյանի, Պաղտատար Դպրի եւ այլոց գործնական մասնակցութեամբ, ԺԸ. դարի 20-50ական թուականների ընթացքում, Պոլսում ստպադրւում են աւելի քան ութսուն անուն կարեւոր գրքեր: Յովհաննէս Բաղիչեցու դպրոցը — նկատում է Լէօն — «հարուստ էր մտքի զարգացողութեամբ եւ իր ձեռքին ունէր այնքան կանոնաւորուած ու մշակուած մի գրաբար լեզու, որ համեմատել անգամ չէր կարելի նախընթաց ժամանակների աղքատ ու աղճատուած լեզուի հետ: Կարելի էր ասել, թէ Բաղիչի դպրոցը հայոց դասական լեզուի վերածնունդն էր ակոսում Կ. Պոլսում»⁵: Յակոբ Նալեանը, որ ամէնից արդիւնաւոր դիտողական էր Յովհ. Բաղիչեցու աշակերտների մէջ, անձնուրիշաբար կենսագործում էր իր ուսուցչի աւանդները եւ իր իսկ քաղմահատոր՝ գրաբար, աշխարհաբար եւ հայատառ թուրքերէն երկերով հարստացնում էր ժամանակի հայ մատենադրութիւնը: Ի դէպ, նկատենք նաեւ,

3. Մ. Սերաստացու աշխարհաբար քերականութեան քննական ընդգրկը, համապատասխան ուսումնասիրութեամբ հետաքննելի հատորով, հրատարակութեան է պատրաստում հայագէտ Հ. Ն. Տէր-Ներսէսեանը:

4. Մ. ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ, Գիթի քրիստոնէականի վարդապետութեամբ շարադրեցեալ աշխարհաբար լեզու, Գ. տպ., Վենետիկ, 1771, էջ 4:

5. Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, հատ. Գ., Երեւան, 1946, էջ 950:

Դպիրը Սեբաստացուց վեց տարի յետոյ (1736 թուականին) տպագրում է Պարգաբանութիւն քերականութեան կարգադրութեամբ, որով հռչակուող գիտնականը փաստօրէն արձագանգում է գրաբարը գիւրմբունելի դարձնելու Մ. Սեբաստացու դադարւարին: Պաղտասար Դպիրը Սեբաստացու օրինակով առաջագրում է նաեւ աշխարհարար գրական լեզուի քերականութեան դասագրքի անհրաժեշտութեան հարցը. «Եւ չիւնքի աշափա պիտանի բան է քերականութիւնն, ասկից առաջ ուղորմութեամբն Աստուծոյ մեր տկար խելքին կեօրէ քերականութիւն մի շարադրեցինք բացկեկ շարադրութեանով, որ փէք զօլայ կու հասկացուի. անճարի ինչ դատար բաց շարադրութիւն յինի նէ, կէնէ չիւնքի դրոց շարադրութիւն է, փոքր տղայքն կամ այլք՝ որ տահա դրոց լեզուն չեն գիտեր՝ դիժարկեկ վու հասկանան: Անոր համար թէքրար դաս փոքրիկ քերականութիւնս ալ նոր շարադրեցինք աշխարհի բառով, որ դրոց բան հասկանալու սէր ունեցող փոքրիկ տիրացուներն, կամ թէ ով ոք եւ իցէ, ասով մտնեն ի մեծ քերականութիւնն եւ հետ ուսանին...»⁸: Իր աշխարհարար քերականութեան դասագրքի «Հարցմունք պատասխանիք վասն քերականութեան» բաժնում, Պաղտասար Դպիրը հարց ու պատասխանի խօսուն եղանակով վերականգնացնում է աշխարհարար քերականութեան դասը՝ ԺԸ. դարի հայոց դպրոցում. «Մեր լեզուն գիրն քանի՞ է, — Բնական չլ է. առաջինն այբ, վերջինն քէ... Տեսակն քանի՞ է — Երկու, նախատիպ, ածանցեալ, ինչպէս ծով, ծովային, հող, հողեղէն եւ այլն: Ածանցեալներուն վերջերն քանի՞ են — Շատ են: Սերտե՞ր ևս դամէն — Հրամեր ես: Ընէ տեսնեմ — Ային, Կղեն, Եայ, Ի, ցի: Ասոնցմէ ի դատ այլ կա՞յ թէ չէ — Հրամեր ևս, տահա քանիք մալ (== մալ — Շ. Ն.) կան ասոնցմէ ի դատ... Ձանոնք ալ ըսէ տեսնեմ...»⁹: Մինչ այս, Պեռեա 1752 թուականին, Պաղտասար Դպիրը տպագրում է իր Բարեալգիրքը՝ նամակների, դիմումների, պայմանագրերի եւ այլ նիւթերի մի հաւաքածու, որը դարձեալ շարադրութեամբ ժամանակի խօսակցական լեզուով: Յայտնի է, որ Պաղտասար Դպիրը ունի նաեւ հայատառ թուրքերէն արձակ եւ չափածոյ բաղմալթիւ ներկեր:

* * *

Ակադեմիկոս է. Արայեանը նկատում է, որ անցեալում եղել է նաեւ «միջբարբառային խօսակցական լեզու», որը զբաղի դեր է կատարել նոր պրական հայերէնի զարգացման գործում: «Ժէ-ԺԸ. դարե-

8. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊԻՐ, Գիրք քերականութեան (աշխարհարար), Պոլս, 1760, էջ 2:

9. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊԻՐ, Ամր, էջ 163, 165-166:

րում – գրում է նա – աշխարհաբարը կար արդեն որպէս ժողովրդական խօսակցական լեզու եւ ձգտում էր գրականութեան լեզու դառնալու: Այդ շրջանը յարմար է կոչել վաղ աշխարհաբարի կամ մինչազգային աշխարհաբարի շրջան»¹⁰: Արդեօք սա նոյն «քաղաքացիական» կամ «քաղաքական» հայերէնը չէ՞, որի մասին խօսում են քերականագէտները: «Քաղաքական կամ աստեղական հայերէնը – գրում է ակադեմիկոս Գ. Զահուկեանը մէջբերելով Հ. Վրթանէս Չալիխեանցի խօսքերը – չէ ամենեւին կանոնաւոր (կանոնաւոր ասելով նկատի ունի գրաբարը – Գ. Զ.) եւ ամենեւին անկանոն (նկատի ունի բարբառներ – Գ. Զ.), այլ խառն յերկոցունց՝ ի կանոնաւորէ եւ յանկանոնէ, եւ զայս ի դործ ածեն քաղաքական մարդիկ եւ սակաւ ինչ տեղեակք գրոց: Նաեւ քերթողք ի յատենախօսութեան եւ ի զրուցատրութեան զքաղաքականն ածեն ի դործ, զի դերաւ իմացին լսողքն եւ զի այնպէս վայել է խօսակցութեան»¹¹: Եւ կամ դա այն նոյն նոր գրական հայերէնը չէ՞, որով մի շարք զբոքեր է մեղ թողել Յ. Նալեանը: Լէօն իր «Հայոց պատմութեան» Գ. հատորում ըստ արժանւոյն գնահատելով Նալեան արքիւրդգէտի, պատմաբանի ծառայութիւնները, անդրադառնալով նրա աշխարհաբարին, գրում է. «Այս աշխարհաբար լեզուն ունի այն ձեւերն ու կազմութեանը, որոնք յատուկ են արեւելեան աշխարհաբարին: Եւ թուում է – չարոնակում է զիտնականը – որ եթէ այս ձեւերով չարոնակում էր աշխարհաբարը Կ. Պոլսում եւ ատրիճանաբար զարգարունակում էր աշխարհաբարը Կ. Պոլսում եւ ատրիճանաբար զարգարունակում էր աշխարհաբարը մնալով իր կիրառած ձեւերին ու նոր ու մշակում էր, հաւատարիմ մնալով իր կիրառած ձեւերին ու րառականութեան, այսօր հայ ժողովուրդը կ'ունենար մի եւ ընդհանուր գրական բարբառ»¹²: Եւ Մխիթար Սեբաստացին, եւ Յակոբ Նալեանն ու Պաղտատար Դպիրը ԺԸ. դարի արեւմտահայ դործիչներ են. նրանց գրական աշխարհաբարը շատ հեռու էր կարող լինել միմեանցից: Աւելին, նրանց գրական լեզուի ընդհանրութիւնները (տարբերայնութեան առկայութիւն, օտար բառերի օգտագործում, բարբառային, տեղական լեզուամտածողութեան տարրեր՝ մէկի մօտ շատ, միւսի մօտ քիչ), աւելի ակնառու են քան տարբերութիւնները: Ինչպէս նկատում են զիտնականներ՝ Գ. Զահուկեանը, Է. Աղայեանը, ինչպէս տեսանք վերեւում եւ ինչպէս դեռ կը տեսնենք ստորեւ, անհերքելի է այն ճշմարտութիւնը, որ ԺԸ. դարում եղել է մի ընդհանուր միջբարբառային խօսակցական լեզու՝ արեւելահայ եւ արեւմտահայ բարբառային գերակշռող տարրերով, եւ որ թէ՛ Սե-

10. Է. Բ. ԱՂԱՅԵԱՆ, Հայ լեզուաբանութեան պատմութիւն, հտ. Բ., Երեւան, 1962, էջ 344:

11. Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Գրաբարի ֆեռականութեան պատմութիւն, Երեւան, 1974, էջ 258:

12. ԼԵՕ, ՈՂ. հտ., էջ 951-952:

բաստացին, թէ՛ Նալեանը, եւ թէ Պաղտասար Դպիրը, նոյնիսկ Ն. Յովնաթանը, Ստ. Դաշտեցին եւ այլք, այդ ընդհանուր հիմքի վրայ են հիւսել իրենց աշխարհաբար գրական երկերը: Այդ նոր գրական հայերէնն է, որ եւ յետագայում «երկփեղկուել է», ինչպէս նկատում է նաեւ Ռ. Իշխանեանը, եւ առաջացել են արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրական լեզուները...:

ԺԼ. Դարի գրական լեզուի խնդիրը մեզ հետաքրքրում է իբրեւ պատմական երեւոյթ, իբրեւ ԺԼ. Դարի դեղարուեստական գրական-նութեանը առնչուող էական հարց: Այս հարցի մասնադիտական ջրն-նութիւնը հեռու է մեր նպատակներից եւ կարողութիւններից: Զենք կարող չնկատել, սակայն, որ ԺԼ. Դարի գրական լեզուի պատմութեանը նուիրուած մեզ ծանօթ աշխատութիւններում գեղարուեստական գրականութեան ընձեռած հարուստ նիւթը անհրաժեշտ չափով նկատի չի առնուած: Մեր խնդիրն է ցոյց տալ ԺԼ. Դարի գրական լեզուի տարաստիճան, բազմաշերտ զարգացման ընդհանուր պատկեր, որը եւ իր որոշակի արտայայտութիւնն է գտել մանր գեղարուեստական գրականութեան մէջ: Գրական լեզուի ժողովրդականացման, ազգայնացման այն գիծը, որ տեսականօրէն եւ գործնականօրէն պաշտպանում էին դարի նշանաւոր լեզուաշինարարները՝ Մ. Սեբաստացին, Պ. Դպիրը եւ այլք, արտայայտում է մանր գրական ըստեղծագործութիւններում: Մի նպատակային շարժում է ստեղծում նաեւ այս խնդրում: Գեղարուեստական գրականութիւնը հարստանում է եւ՛ գեղեցիկ գրաբարելեզու ստեղծագործութիւններով, եւ՛ նոր գրական հայերէնով՝ աշխարհաբարով, եւ՛ հայատառ թուրքերէն բազմադան երկերով: Գրական լեզուի այս տարաստիճան զարգացմանը առաւել մեծ չափով ենթարկում է բանաստեղծութիւնը, չափածոյ խօսքը, եւ դա հասկանալի է. գրական սեռերի մէջ բանաստեղծութիւնն է լայնօրէն տարածուող, առաւել դիրքին եւ ազդու գեղարուեստական ճանաչողական այն միջոցը, որով ընթերցողը ամփոփական կապի մէջ է մտնում իրականութեան հետ: ԺԼ. Դարի վերանորոգութեան կամ անցման շրջանի հայ բանաստեղծը ձգտում է, որքան հընարաւոր է, նոր շունչ հաղորդել ազգային լեզուին, վերականգնացնել հայոց հին եւ միջին դարերի բանաստեղծութեան լեզուի ու արուեստի կենսական գծերը եւ դրան զուգահեռ, անհետացած միջին հայերէնի փոխարէն, գրական կեանք տալ նաեւ ժողովրդական խօսակցական լեզուին: Բարդ ու դժուարին էր ԺԼ. Դարի բանաստեղծի դերը այս առումով: Նա իր ողբի եւ արժաման երգերով մերթ խօսում է իր ժողովրդի հետ նրան հասկանալի գրաբարով՝ «պարզ բանիւ, դիւրաւուր ոճիւ», մերթ՝ տրոց ոսկեղինիկ լեզուով, մերթ՝ գրական նոր աշխարհաբարով, բարբառախառն գրական հայերէնով, մերթ էլ՝ հայատառ թուրքերէնով: Գրական լեզուի հաղորդակցման

այս տարատիճան միջոցներով նա բացում է իր ժողովրդի առաջ մեարդպատաս մատենաների ոսկեկուռ էջերը, ուսուցանում նրան՝ հայոց այբուբենից ակաած մինչև ինքնացու Պատմութիւնը, Աստուածաշնչի բարոյական խրատանքից ակաած մինչև Դաւիթ Անյաղթի ճշմարիտ փիլիսոփայութեան հիմունքները, Վարդանանց քաջիւրի հերոսամարտերից ակաած մինչև Դաւիթ Բէկի ազատագրական պայքարի պատմութիւնը, մատնացոյց անում իր ժողովրդի հին ու նոր ցաւերը, այդ ցաւերից ազատագրուելու ուղին, լուսաւորութեան ուղին, պայքարի ուղին:

Արդ, տեսնե՞ք թէ ո՛րն է ԺԸ. դարի գեղարուեստական գրականութեան լեզուն ընդհանուր իրապատկերը... Վ. Լ. Աճեմեանը Գրական արեւելահայերէնի ձեւաւորումը իր օգտաշատ գրքում նկատում է թէ «XVIII դարում գրաբարի տիրքերը տարածուեցին ամբողջում են», որ «Արեւմտահայ աշխարհաբարը XVIII դարում միայն երկրորդական դասի լեզու է. առաջնութիւնը այդ տեսակէտից պատկանում է գրաբարին»¹³: Ռ. Իշխանեանը, Նոր գրական հայերէնը XVII-XVIII դ.դ. աշխատութեանը մէջ, անգրադառնալով ԺԸ. դարի գրական հայերէնի երկփեղկման հարցին, նոյն պարագիծն է յայտնում. «Նոր գրական լեզուն շարունակում է մնալ իբրեւ գերազանցապէս կրօնական, թուաբանական, մի խօսքով՝ իբրեւ ոչ գեղարուեստական երկերի լեզու, իսկ իբրեւ գեղարուեստական գրականութեան (գրաւոր աստղծուող), գլխաւորապէս չափածոյի լեզու շարունակում է իշխել գրաբարը, մասամբ էլ միջին հայերէնի որոշ տարրերակներ, որոնք երբեմն բաւական մօտենում են նոր գրական հայերէնին (արեւմտեան ճիւղին)»¹⁴: Յիշաւի, ԺԸ. դարում իշխող լեզուն գրաբարն է եւ գեղարուեստական երկն էլ աստղծուում է հիմնականում գրաբարով: Հրաժարուել գրաբարից, այդ նշանակում էր հրաժարուել անցեալից եւ փակել քաղիքի ճանապարհը: Բայց ասել, թէ իշխող գրաբարն է եւ չարունակել այս հարցի ճշնութիւնը՝ չի կարելի: Նկատեցինք, որ ԺԸ. դարի գրչի շարժման, գրական աստղծագործական մարդի գործիչներին մեծապէս մտահոգում էր գրական հայերէնը հաղորդակցութեան լայն միջոց դարձնելու խնդիրն՝ առ հասարակ: Այս նկատումով նրանք ձգտում էին, որքան որ հնարաւոր էր, հին հայերէնը՝ գրաբարը իր դասական բարձունքի վրայ պահելու հետ միասին, մատչելի, գիւրաւոր գարձնելու այն, պարզեցնելու նրա շարայարութիւնը այն աստիճան՝ որ ամէն մի գրա-

13. Վ. Աճեմեան, Գրական արեւմտահայերէնի ձեւաւորումը, Երեւան, 1971, էջ 22, 23-24:

14. Ռ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Նոր գրական հայերէնը XVII-XVIII դ.դ., Երեւան, 1979, էջ 112:

ճանաչ մարդ կարդար եւ հատկանար եւ ամէն մի դրասէր (թէ եւ ոչ դրաճանաչ) մարդու համար կարդային եւ նա հասկանար: Գրաբարի ուսուցումը, իւրացումը ասպահովելու, դրաբարին լայն ասպարէզ տալու նպատակով էր, որ Մ. Սերաստացին եւ Պ. Դպիրը հրապարակ հանեցին դրաբարի քերականութեան իրենց դասադրքերը: «Թէ-պէտ բազմութիւնը դրադանացս — դրում է Մ. Սերաստացին — եւ յոգնադէմի պարաւանդութիւնը առ զանազան զործա մերակայեալը ո՛չ ներէին ինձ բռնն արկանել զայսմանէ զործոյ, սակայն ստիպումն հարկաւորութեան եւ թախանձումն բազմաց, եւ մանաւանդ պիտոյութիւնն մեծազունեղ առ ի դիւրացուցանել զուսումն քերականութեան նորավարժից աշակերտաց մերոյս դասատան՝ արարին զմեզ ձեռնամուխ»¹⁵: Սերաստացու տպադիր եւ ձեռագիր այլ աշխատութիւններում եւս յաճախ հանդիպում ենք՝ «դիւրին ոճիւ», «ի յօղուտ պարզամտաց», «ջանացաք որքան կարէաք զի դիւրեմաց ոճիւ լիցի շարադրութիւն մեր...»¹⁶, նման մտքերի: Գրաբարը պարզեցնելու ծրագրային դադափարի արդիւնք են նաեւ Պաղտատար Դպրի Պարգաբանութիւն քերականութեան կարեւորութեան և դիւրեմաց, Հատոյր Երկրորդ քերականութեան, Կիրառութիւն մասանցն բանի, որ է շարաբանութեան ընդ իրեարս ըստ քերքողացն¹⁷ հատորները: Ինչպէս յայտնի է՝ Մ. Սերաստացու եւ Պ. Դպրի դրաբարի քերականութեան դասադրքերը լայն տարածում են ունեցել ԺԲ. դարում: Նկատենք նաեւ, որ դրաբարը միշտ էլ եղել է տարաստիճան: Խորհրդանշական է, որ Սերաստացին ձգտում էր վերականգնել դրաբարի տարաստիճան զործածութեան միջնադարեան չափերը: Դա վերանորոգուող դրական շարժման կարեւորագոյն խղիւրդներէ մէկն էր: Իր քերականութեան երկրորդ մասի 17րդ գլխում Սերաստացին ընթերցողին երեք տեսակի նիւթ է առաջարկում՝ «զանազանից կերպից շարադրութեանց»՝ Աստուածաշնչից, Յայտմաւորելից, Խորհրդանշականից, Նաբաստացին —, զի եռեակ կերպ շարադրութեանց գտանին ի բանս շարանաց մերոց, ի քնաւս դրուածս նոցին: Առաջինն է այն, որ ստիւտն ունի ի յընտրելախօսութենէ, բայց առաւել դիւրահասկանալի է ամենից: Երկրորդն է, որ միջակալար ունի ի յընտրելախօսութենէ նից...: Երրորդն է, որ կատարելապէս ունի ի յընտրելախօսութենէ եւ ի քաղցրաբանութենէ եւ ո՛չ է հատկանալի ամենեցունց, այլ միայն

15. Մ. ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի, Վնեն-տիկ, 1730, էջ 3:

16. Մ. ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ, Գիրք քերականութեան վարդապետութեան, էջ 3-4:

17. Հմմտ. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԳՊԻՐ, Պարգաբանութիւն քերականութեան, Պոլիս, 1736, էջ 1:

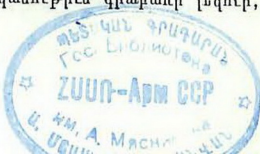
ի մէջ դիտնոց ունի զպտուղ իւր...»¹⁸: ԺԸ. դարում, ահա, դրա-
րարի դործածութիւնը, ամէնուրեք եւ զեղարուեստական դրականու-
թեան մէջ, ընթանում է այս ճանապարհով: Իրեւել «գլխաւորապէս
չափածոյի լեզու, շարունակում է իշխել դրաբարը», բայց պարզ դը-
րաբարը, այն դրաբարը, որ «առաւել զիւրահասականալի է ամենե-
ցունց»: ԺԸ. դարի առաջաւոր բանաստեղծութիւնն, ահա, զերա-
զանցապէս ստեղծում է պարզ դրաբարով՝ «պարզ բանիւ», «դիւրին
ոճիւ»: Գրաբարը պարզեցնելու խնդիրը ԺԸ. դարի գեղարուեստա-
կան գրականութեան մարզի գործիչների համար դառնում է ստեղ-
ծագործական միտում (գրական միտում): Պարզ դրաբարով են դրում
իրենց ստեղծագործութիւնները դարի նշանաւոր եւ ոչ նշանաւոր բո-
լոր բանաստեղծ-գործիչները՝ Մխիթար Սեբաստացի, Պաղտատար
Դպիր, Յակոբ Նալեան, Գրիգոր Շիրվանցի, Սիմէոն Երեւանցի, Պե-
տրոս Նախիջևանցի, Պետրոս Ղափանցի, Գրիգոր Օշականցի, Յով-
հաննէս Կարնեցի, Յարութիւն Կարնեցի, Մովսէս Էրզրումեցի եւ այլք:
Գրեթէ նոյն հեղինակները զգալի չափով դրում են նաեւ միջին պար-
զութեամբ՝ «ոչ այնքան զիւրահասականալի ամենից», ինչպէս նաեւ՝
խրթին դրաբարով՝ «ոչ հասկանալի ամենից», «այլ միայն՝ զիտ-
նոց...»: Այս բոլորին զուգահեռ՝ նոյն հեղինակներից շատերը դրում
էին նաեւ աշխարհաբարով, ամէնքին հասկանալի դրական նոր հա-
յերէնով եւ հայատառ թուրքերէնով: Բերենք մի շարք օրինակներ
ԺԸ. դարի դրական տարաստիճան, տարատեսակ լեզուով ստեղծուած
բանաստեղծութիւններից.

«Ննջեա՛ որդեակ քաղցր եւ անոյշ,
Հանդիր քնով եւ առ քեզ ոյժ.
Օրո՛ր, օրո՛ր, օրո՛ր, օրո՛ր,
Աստուածորդւոյս իմ օրօր:

Մի՛ բարձրագոյն ձայնիւ երգեր,
Այլ քաղցր երգեա՛ եւ հանդարտ լիւր,
Օրո՛ր, օրո՛ր, օրո՛ր, օրո՛ր,
Երգեա՛ դու օրօր:

Մինչ ի ննջել մի՛ համբուրեր,
Մի՛ ի քնոյ զարթուցաներ,
Օրո՛ր, օրո՛ր, օրո՛ր, օրո՛ր,
Երգեա՛ դու օրօր:

18. Մ. ՍԵՐԱՍԱՍՅԻ, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի, էջ 452:



Յորժամ զարթնու, յայնժամ սիրեա՛,
 Զոտոս եւ ըղձեռա իւր համբուրեա՛,
 Օրո՛ր, օրո՛ր, օրո՛ր, օրո՛ր,
 Երգեա՛ դու օրօր»¹⁹ :

* * *

«Մատի՛ր մանկիկ տիով փոքրիկ,
 Խնդրեա՛ սիրով դու զայս գրգռիկ,
 Ի միտ առ զբանա, որք են յայսմիկ,
 Թշուատ լեզուաւդ, որ է քաղցրիկ»²⁰ :

Այսպէս սրարդ ու դիւթիչ, քաղցր ու շոյող գրաբարով են հիւս-
 ուած Սեբաստացու օրօրօցային, մանկական, կրթական բանաստեղ-
 ծուկներէն երբ, ինչպէս եւ նրա մաքառողական կեանքի տառապանք-
 ները վերաբրթնացնող քնարական կտորները :

«Քանզի եղեաք դերի մեք յօտար աղգաց,
 Կոխան եւ անպիտան մէջ համայն աղգաց,
 Զունիմք դէտ եւ տեսուչ եւ կամ հոգաբարձ.
 Վասըն այն ողբամ եւ յորդ արտասուեմ :

Զարթի՛ր, Երեմիա, եւ ողբա յօրինէ,
 Արտասուօք ողբա՛ եւ զմեզ աւաղէ,
 Զի կորուի ազդն մեր ողբոց արժան է.
 Վասըն այն ողբամ եւ յորդ արտասուեմ :

Ա՛ռ ընդ քեզ ողբակից զմեր Խորենացին,
 Լե՛ր լալակից նմա ողբօք դառնազին,
 Աւա՛ղ, ափսոս կարդա՛ մեր հայոց ազգին.
 Վասըն այն ողբամ եւ յորդ արտասուեմ»²¹ :

Այսքան սրարդ եւ յատակ գրաբարով է իր խորունկ ցաւը ողբում
 տուրթանական դատարանի յճուով գլխատուած՝ բանաստեղծ-մատենա-
 գէտ Կոմիտաս Գեորգիւրճեանը՝ 1706 թուականին՝ նահատակութիւ-
 նից մէկ տարի առաջ :

19. Մեծօր ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ, Տաղարմ, Վենետիկ, 1727, էջ 18 :

20. Մեծօր ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ, Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեամ, էջ 302 :

21. Մատենադարան, Երեւան, Զեռ. թիւ 9597, թերթ 92ա :

«Սարսին ի քէն ազգն Տաճկաց,
Զի յաղթեցեր նոցին զօրաց.
Զարքայական զէնն Գրխտոս,
Տէր Աւետիս, քեզ պարգեւեաց:

.

Հասեր արագ բերդն Մեղրին,
Սատակեցեր ըզնարածին.
Երեսն հազար թուղթ նարածին,
Այրեցեր ի մէջ կրակին:

Աղնիւ զօրօք քաջ եւ ընտիր,
Ադուլեաց դաշտն ճեպէիր.
Անարդողաց արբոյ նաչին,
Տէր Աւետիս վրէժխնդիր»²²:

Այսքան պարզ, դիւրամատչելի դարբարով է դրում բանաստեղծ Սահակ Երէցը իր ազատասիրական երգը՝ կրկին մարտի դաշտ կոչելով Դաւիթ Բէկի զինակից տէր Աւետիսին:

«Պարխալ չունի իմ քաղաքին,
Պաշարեաց զխաչար թշնամին,
Զքաղաքս աւար առնուլ կամին,
Հա՛ս յօգնութիւն Կոյս տիրածին:

Իսկ ես թափուրս ամենեւին,
Ոչ ունիմ զէն պատերազմին,
Թիկունք տո՛ւր ինձ, Աստուածածին,
Զի մի՛ քաղաքն իմ խրեցին»²³:

Այսպիսի պարզ դարբարով է ողբում իր ցաւը բանաստեղծ Պօղոս Վանեցին՝ հայրենի Վաղարշակերտ քաղաքը ներխուժած թշնամուն դիմադրելու համար զէնք չունենալու պատճառով:

«Մեծ թաղաւորդ Արշակունեաց,
Պետ եւ իշխան Հայոց մեծաց,
Եղթող արիւդ ի մէջ քաջաց,

22. Դաւիթ Բէկ կամ Պատմութիւն Ղափանցւոյ, աշխատասիրեց Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ Վ. ԱՐԱՄԵԱՆ, Վենետիկ, 1978, էջ 144-145:

23. Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 510:

Ո՛ր սուրբ Տրդատ, արքայդ հըղօր,
Օգնեա՛ մեզ այսօր»²⁴ :

Նոյն սրբդ զբարբարով է բանաստեղծ եւ մատենադիր Ղազար ԶաՀկեցիին, անցեալի քաջերին յիշելով, ոյժ եւ զօրութիւն աղերսում երկնային թաղաւորից՝ սարակաթքեական բռնակալներից Հայաստանը ազատազրելու համար :

«Պարզ բանիւ» երգերի մի ցայտուն նմոյշ է Յ. Նալեանի Խրաւտակամ տետրակի մեծածաւալ պոէմը .

«Տարիդ եօթնեակ՝ յարմար ուսման,
է հղանակ իբրու դարնան,
Անտի ըսկիղքն արա վարժման,
Զի իցեա դու հասուն յաշնան :

Յորժամ երթաս ի դպրատան,
Կարծիր զընալ ի բուրատան,
Կուտել զծաղիկ դու զանաղան,
Առնել պլասակ քոյր դադաթան :

Լէ՛ր Աղեքսանդր Փլիպեան,
Որ միշտ ի խաղս Ոլոմպական,
Զինչ թաղ առնէր նա յաղթական՝
Ընծայէր հօրն առիթ ցնծման»²⁵ :

Սա արդէն սրբդ զբարբարի այնպիսի մի ներդաշնակութիւն է, որ դժուար է որոշել աշխարհարարի հետ ունեցած յարաբերութեան աստիճանը : Արդեօք նոր զբական հայերէնի՝ աշխարհարարի, նրա արեւելեան եւ արեւմտեան ճիւղերի կազմաւորման հարցում, «սրբդ բանիւ» զբարբարային կազմութեամբ այս երգերը չն՞ն օգնել եւ կամ թէ՛ սրբդ, դիւրամատչելի, ամէնքին հասկանալի զբարբար հաղորդակցութեան լայն միջոց դարձնելու այս ընդհանուր ձգտումը, որ, ինչպէս նկատեցինք, ակնբախ էր ԺԲ. դարում, մեծական դեր չի՞ կատարել : Նկատելի է նաեւ, որ հէնց այս «սրբդ բանիւ», «դիւրալուր ոճիւ» զբարբարի մէջ հետզհետէ մուտք են գործում ժողովրդական լեզուամտածողութեան ձևեր ու հղանակներ, ժողովրդի բառ ու բանը : Բերնը մի շարք օրինակներ այս միտքը ե՛ւս հաստատելու համար .

24. ՂԱԶԱՐ ԶԱՀԿԵՑԻ, Գիրք նորարոյս, որ կոչի Երգարան, Կ. Պոլիս, 1737, էջ 196 :

25. ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ, Գրուելս կոչեցեալ Հոգեշահ, Պոլիս, 1746, էջ 43 :

«Զիլ-գիլ ձայներով, համեղ տաղերով,
Գինին սառուցէք փայլուն պաղերով,
Վարդըն փրնջեցէք քօփ-քօփ շաղերով,
Պուտ-պուտ ցօղերով .

Գեղդեղեղեալ գոչէ ,

Կանչէ , հառաչէ

Պիւլպիւլն՝

Երամով իւրով»²⁶ :

«Առաւօտեան քաղցր եւ անոյշ հովերըն ,
Մերձեալ հընչեն մեղմով քրփոցդ փոկերըն ,
Ա՛րդ , ծածանին աչացս լցեալ ծովերըն .

Բացի՛ր , բացի՛ր , իմ կարմիր վարդ աննըման ,
Գեղըդ նըման արեղական վառվառման :

.

Գարունն էանց , ես քեզ կարօտ մընացի ,
Այրիմ , տապիմ , որպէս ի հուր հընոցի ,
Բեղ , շատ օրեր , ես ի ձեռաց զընացի»²⁷ :

«Եթէ իցես ուշուտ ,

Կա՛լ բիւրեղ տաշուտ ,

Մի՛ կերիցես մաշուտ

Եւ լիցիս հաշուտ»²⁸ :

Պետրոս Ղափանցու մօտ գրաբարի քերականութեան յստակ , պարզեցուած ձեւերի մէջ ծլուտ , բողբոջուտ են նոր գրական հայերէնի տարրերը՝ «թօփ-թօփ շաղերով», «զիլ-գիլ ձայներով», «քովերըն , հովերըն», «հովանամ», «ղովանամ» կամ առաւել բարբառային՝ «ուշուտ», «տաշուտ», «մաշուտ», «հաշուտ», «կաշուտ», «քեզ չաքար նշուտ», «քեզ , շատ օրեր , ես ի ձեռաց զընացի»...: Անշուշտ , Սիւնիքի , Ղափանի տեղական խօսակցական բարբառներից են ներթափանցել սրանք Պ. Ղափանցու բարձրարուեստ քնարերգութեան հարուստ բառացանկը : Գրաբարը , այդ զօրաւոր , դասական լեզուն , յղկուտ , հարթուտ է ժողովրդական լեզուամտածողութեան ամէն մի անբարեհնչութիւն եւ տալիս է նրան գրական մի իւրատեսակ պաճուճանք , նպաստում ստեղծելու գրաբարային կաղմութեամբ ժողովրդաշունչ , կենսաթով , գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ :

26. Պետրոս Ղափանցի , հրտ. Շ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ , Երեւան , 1969 , էջ 241 :

27. Անդ , էջ 278 , 281 :

28. Անդ , էջ 315 :

Սակայն, ինչպէս յայտնի է, ԺԸ. դարը գրաբարի վերականգնման, վերադարձացման բուռն շրջանն էր: Հայոց մտաւոր շարժման դործիչ-բանաստեղծները չէին կարող կանգ առնել գրաբարի գործածութեան այս սահմանագծում: Ուստի, նրանք, ինչպէս վերելում նկատեցինք, դրում են նաեւ միջին բարդութեամբ, «ոչ այնքան դիւրահասկանալի ամենից» տեղում գրաբար բանաստեղծութիւններ: Վերոյիշեալ բանաստեղծութիւնները, նախորդներին հետ միասին, հընարաւորութիւն են տալիս երգչին՝ անարգել մտնելու գրաբարի ծովածալալ գանձարանը, դրսեւորելու հայոց հին դասական լեզուի դեղեցկութիւնը, ճոխութիւնը, ճկունութիւնը, նրա կազմութեան՝ ձեւաբանութեան, հնչիւնաբանութեան, շարաշարութեան, ներքին նըրբութիւններն ու բարդութիւնները: ԺԸ. դարի, վերելում յիշատակուած նոյն բանաստեղծներից են ահա՝ նաեւ այս կարգի երգերի հեղինակները: Նրանց այդ երգերը հարստացնում են ընթերցողի բառապաշարը, խորացնում գրաբարի իմացութիւնը, բարձրացնում նրա ճաշակը, զարգացնում, սրում միտքը, երեւակայութիւնը: Միջին պարզութեամբ գրաբարային բանաստեղծութիւնները ունեն նոյնքան ընդգծուած խոհական, փիլիսոփայական, քնարական երանգ ու բընոյթ: Այդ երգերի առանցքն են կազմում իրերի, աշխարհի ճանաչողութեան խնդիրը, մարդու բարոյական մաքրութեան, բանականի եւ անբանի, հոգու եւ մարմնի, բարու եւ չարի, կեանքի եւ մահուան փիլիսոփայութեան, եղբայրութեան, միաբանութեան մշտանչուն հարցերը, ինչպէս նաեւ հասարակական, տնտեսական, կրօնական-աղքային, քաղաքական մեանքի խնդիրները: Խնդիրներ, որոնք երբեք այնքան խորն ու լայն չափերով չեն արտայայտուել, ինչպէս ԺԸ. դարում: ԺԸ. դարի նշանաւոր բանաստեղծները այս կարգի երգերում ձգտում են, որքան որ ներում է իրենց ու տաղանդը, վերականգնելու հին դասական բանաստեղծութեան մակարդակը, նմանուելու Նարեկացուն, Շիրազաւուն, Լամբրոնացուն: Դրական այս միտումը ԺԸ. դարի նշանաւոր բանաստեղծներ՝ Պ. Դպրին, Պ. Ղափանցուն, Յ. Նալբանդին, Պ. Նախիջեւանցուն եւ այլոց հասցնում են շօշափելի արդիւնքի: Այս բանաստեղծների ստեղծագործութիւնների մի զգալի մասը հիւսուած են միջին պարզութեամբ տրամաբարով:

«Թէ ի մահ մատնեալս՝ ո՛վ կենդանի լոյս,
Փրկեա, որ ես ինձ ապաւէն եւ յոյս,
Թէ զողբ հեծութեանս հատցես ի հոգւոյս,
Կամ զաչացըս լաց՝ բերկրութեան ես լոյս:

Թէ ըղխորտակեալս կաղդուրեալ հաստես,
Ըղդեղ կենաց գորդ՝ այնու ճշմարտես,

Թէ ի կործանեալ հոգիս ակնածես,
Հոգեւի՛ց ես դու եւ ականատես»²⁹ :

«Ո՛վ անաբատ, պարզ հայելիք եւ վրճիտք,
Յամէն դիմաց առբր յուսափայլ մարգարիտք,
Յայց ելէ՛ք մեզ, ո՛վ աղաւնիք պարզամիտք,
Մարդկան ազգի դուք բարեկամք ճշմարիտք:

Անեղ արփւոյն դուք շառաւիղ յարածադ,
խաւար մըտաց ծագէ՛ք ըզլոյս փոյթ երազ,
խորոց էին՝ դուք քանարիք վեհ, աւազ,
Մըտաց մերոց լուսահեղոյս առբր ճըրադ:

.

Մեք եմք սոսկեալ ձերումըդ առբր դիտութեան,
Ի անկեալ ի գուր դիւաց եղեալ եմք կոխան,
Որ մըռնչեն թէ զո՛ր ի մէնջ ի կուլ տան,
Մեզ օգնեցէ՛ք, տարով ըզլոյս աղատման»³⁰ :

Այսպիսի սեղոճ գրաբարով, բարձր, հանդիսաւոր, ազդու շնչով է Յ. Նալեանը փակում «Նարեկ»ի իր նշանաւոր մեկնութեան բազմաթիւ գլուխները. այն Նալեանը, որն իր Մեկնութիւն բարոյական փիլիսոփայութեան Սիրաբայ վիթխարածաւալ սերքը լցնում է նաեւ կենցաղային, ուսուցողական, դիւրամբունքի գրաբար քանաստեղծութիւններով, իսկ Զէն հոգեւոր եւ Փրիստոնէական ուսանելի գրքերի էջերը՝ նոր գրական հայերէն՝ աշխարհաբար եւ հայատառ թուրքերէն բանաստեղծութիւններով...: Բարոյախօս քանաստեղծը բոլոր դէպքերում ապեղանին դնում է բուն վէրքի վրայ: Պարզ, ամէնին դիւրամբունքի գրաբարով, մեզ արդէն ծանօթ քանաստեղծութիւններ ի կողքին միջին պարզութեան գրաբարաւեղու երկերի ընտիր օրինակներ են թողել դարի նշանաւոր բոլոր քանաստեղծները.

«Գուշակմունք պատժոց
Գործոցն իմ չարեաց
Գումարտակք լինին
Դատողիդ հանդէպ,
Դատապարտելոյս

29. ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ, Մեկնութիւն ազօրից եւ մերբողիմաց սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ, Կ. Պոլիս, 1745, էջ 612:

30. Ամպ, էջ 625-626:

Դատախազ լինին .

Տէ՛ր ողորմեա՛յ :

.

Յնծութիւն բնաւից ,

Յօղեա՛լ զցող շընչոյդ

Յաւոյս զովացումն .

Իւծանիւթ բնութեանս

Իւսեալ խառնեացես

Իւղոյդ քո պարզեւ .

Տէ՛ր ողորմեա՛յ ,

ցաւադին մռնչում է Մովսէս Զուղայեցին՝ Ողոհ աղերսից արտա-
սուաց խորագրով երգում՝ իր անձի, բանական գոյի, մարդու եսի
մէջ տեսնելով բոլոր չարիքների բուն պատճառը :

«Բեհական զիւցաղանց աշխարհ սուղ ջամբեաց . . .

Ո՛չ գոյ իմաստնոց հաց , ո՛չ հանճարեղաց ,

Ո՛չ բնթացք թեթեւաց , եւ ոչ մարտ զօրաց ,

Քանդի զիպուածք բախտի փն հասարակաց .

Ունայնութիւն ունայնութեանց , ամենայն ինչ ընդունայն»³² ,

ողբում է Գրիգոր Օշականցին կեանքի ունայնութեան դադարի մէջ
արտայայտելով ժամանակի տնտեսական , քաղաքական անարդարու-
թիւնների նկատմամբ ունեցած իր քննադատական վերաբերմունքը :

«Զօրացո՛ղիս , Տէ՛ր , զօրութիւն իմ ,

Եւ դէն զինաւորութեան իմոյ ,

Ի հանդէս մարտի այսր յատենի ,

Արիապէս ճակատամարտիլ

Ընդ այսս չարութեան

Եւ յաղթել քաջապէս օդոյս

Ի շխանին հակառակութեան»³³ ,

աղերսում է Պ . Նախիջեւանցին երկնային թաղաւորին՝ չարի դէմ
մաքառելու ոյժ եւ կարողութիւն ներարկելու բանական գոյին :

31. Մատենադարան , Երեւան , Զեռ . Թիւ 828 , Թերթ 148ա :

32. Մատենադարան , Երեւան , Զեռ . Թիւ 6682 , Թերթ 11ա : Հ . ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ ,
Զորս հայ տաղասացների եւ անոց տաղերը , Վիեննա , 1966 , էջ 109 :

33. Մատենադարան , Երեւան , Զեռ . Թիւ 10 , Թերթ 19բ :

Պետրոս Նախիջևանցու Աղօթական բանք ընդ Աստուծոյ ի խոնոց սրտէ սրտաբեկ զղմամբ... վիթխարածաւալ ճնարական պոէմը հարուստ է դրարարաւեղու բարձրարուեստ բանաստեղծական նման միաւորներով: Այս առումով ուշադրաւ է նաեւ Մովսէս Կարնեցու երգ երգոց, կրօնափիլիսոփայական, ճնարական, ընտիր բանաստեղծութիւնը, որ ձեռագրերում վերագրուել է՝ մերթ Մովսէս Խորենացուն, մերթ էլ Մխիթար Սեբաստացուն: «Ո՛չ այնքան դիւրահասկանալի ամենից» կամ միջին պարզութեամբ դրարարաւեղու այս բանաստեղծութիւնները ստեղծւում են առաւելագոյն մտաւորական շերտերի, զրարէտ լայն խաւերի համար եւ դեղադիտական բաւականութիւն պատճառելու հետ միասին հետապնդում են շատ որոշակի դադափարական նպատակներ: Պ. Դպրի խոհական, փիլիսոփայական, կրօնական-ազգային բովանդակութեամբ բանաստեղծութիւններ մի զգալի մասը հիւսուած են «ոչ այնքան դիւրահասկանալի» միջին պարզութեամբ գրարարով:

Որք բընախօս բանիւ զէակքս ենթագրեցին,
Ամենայն չար դոլ տանջելի ճամարեցին,
Ոչ ոք տանջեալ անապական վերաբերին,
Զի յեղեղուկ բընութեամբ է ըստ իւր գոյին:

.

Որք ներհականք ոչ ինչ իրօք հաւատարին,
Որպէս ճերմակն ոչ ունի ինչ հանդէտ անւին,
Արդ, բարութեան գոյացութիւն անեղն ասի,
Բայց յանեղէն եղանակաց ոչ պատկանի:

Դանդի բարի թէպէտ բազմաց ողեալ լինի,
Բայց բարութիւն հաղիւ կամ բնաւ ոչ ենթադրի,
Իսկ բարւոյն չարն է ընդդիմակ, որ ներհակի,
Ապա ուրեմն, ոչ ինչ ի յայն ախա գըտանի»³⁴:

Պաղտասար Դպիրը մեկնաբանում է Դաւիթ Անյաղթի «Զարն ոչ է անեղ» հոչակաւոր բանաձեւը, վերարծարծելով այն ճամարիտ հայեացքը, որ չարի, անարդարութիւնների դէմ պայքարելու լուսադոյն միջոցը՝ գիտութիւնն է, գիտութեան միջոցով կեանքը, իրականութիւնը ճանաչելու, հասկանալու եղանակը:

34. Գիրք Սահմանաց ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱԳԼԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱԿԱՆ ՎԱՐ-ԴԱՊԵՏԻ, Պոլս 1731, էջ 319, 320:

«Հաւոյն մեծի համանրման ծընօրը աղբիւս ապքանազեան,
 Եւ կըրկնակի արեգակունք հոգւոց մերոց ի խոր մըթան.
 Անդիտութեան զիշերն ի ձէնջ ի սպառ եղեւ հալածական,
 Եւ խաւարուտը լուսաւորեալք՝ նոր ի նորոյ պայծառացան:

Ըղկարդ, ըզձեւ եւ ըղտեսարկ բարօրութեան ի Հայաստան
 Հաստատեցիք տնօրինարար՝ գուն դործելով մինչ ի վախճան.
 Համբաւ բարեացն ի ձէնջ եհաս առ արքունիան ի Յունաստան,
 Առ որ սուրբ հարքն ընդ իշխանաց ուրախ եղեն եւ բերկրեցան:

Աստուածակիր սուրբ Թարգմանիչք եւ խաչազարդ ամօրք Հայոց,
 Հեղաքայուն ջուրք վըտակաց եւ քաղցրալուր Հընջմունք դետոց.
 Դուք արչալոյսք մեզ ներհեղիչք, զըւարթարար ընտիր ցօրոց,
 Ի հնութենէ նոր նորոգիչք, պայծառ զարդուք աստուածայնոց»³⁵,

ներբողում է Պետրոս Ղափանցին հայոց Թարգմանիչներին, ժամա-
 նակակից սերունդներին նրանց օրինակով ոգեւորելու նպատակով:

ԺԸ. դարում գաղական հայերէնի գաղտնարանները ներխուժե-
 լու, նրա բարդութիւնները, դժուարութիւնները յաղթահարելու, գը-
 րաբարասէրների միտքը մարգելու նպատակով ստեղծուած են նաեւ
 խրթին, «ոչ ամենից, այլ միայն գիտնոց» հասկանալի արձակ եւ չա-
 փածոյ ստեղծագործութիւններ: Մա նոյնպէս նոր երեւոյթ չէ: Յայտ-
 նի է, որ Գրիգոր Մաղիատրոսը խրթնաբարբառ այնպիսի բանաստեղ-
 ծութիւններ է մեզ թողել, որ մինչեւ օրս էլ գեռ վերծանւում են:
 Յայտնի է, որ Նարեկացու «Մատենան»ը՝ եւ տաղերը լեցուն են խըր-
 թին տողերով ու հատուածներով եւ որ «էնց այդ պատճառով
 անցեալում այնքան մեկնութիւններ եւ լուծմունքներ են գրուել: ԺԸ.
 դարի խրթնաբան երգերի նշանաւոր հեղինակներն են՝ Պաղտատար
 Դպիրը, Գրիգոր Շիրվանցին, Հ. Մատթէոս Գարագաշեան Եւդոկիա-
 ցին եւ այլք: Այդ կարգի երգերը ամենալաւ գրաբարագէտին անդամ
 մղում են դէպի բառարանները.

«Տիպ այնմ եղեր պայծառագոյն,
 Որ ներ փւրոցն է յոյժ յարգոյն,
 Ձոր մի արար միակ մի գոյն,
 Շըրջանակն ձեղուան գոգոյն:

Ի նոյն նըկատ շող պատարուն,
 Շողշողելով երկրափարուն,

Բերես իմոյս երկրի գարուն,
Սառնեալ լերանցն եղեալ տարուն:

Պիտակ միայն հունչ առեկական,
Ո՛չ զոր ասեմե՛ է կերպարան,
Այլ չի՛ ունի զնիւթն իսկական,
Ըղլուապեղ վերնոյն փայլման»³⁶:

Պաղտասար Դպիրը վարժութեան նպատակով իր Բաքուագիրքում ներկայացնում է նաեւ խրթնաբանութեան յատուկ քննադիր: Հ. Մ. Գարազաչեանի «Քնար քերուք հողետաւիղ» սկզբածքով քանաստեղծութիւնը, որով զարդարուած է Մ. Սեբաստացու մարմարեայ չիւմաքարը, աչեքան փրթին է, որ ժամանակակից դրարարադէտներէց՝ Հ. Մկրտիչ Անանեան յատուկ մեկնաբանութիւն է գրել:

«Քնար քերուք հողետաւիղ,
Ներկուռ մատին աստուածանիղ,
Աղդեալ Սեբաստ մարդէն խաւիղ,
Բակերտ Աբբայ չուսաչաւիղ:

Քասակ մարմնոյ կարտառ 'ւ ուղիղ,
Անճառ անհաս փորոց բաւիղ,
Ղամբարք շնորհաց պերշառաւիղ,
Յայտիչ լուսոյ չլլաց չաւիղ:

Բախճան պիտնոց իմաստ աննինջ,
Աղդու ուսաւ ինքնին անջինջ,
Խմբից ուսոյց բիւրուց առինչ,
Օճան ուլոց մըտաց չըռինչ: ...»³⁷:

Դրարարի տարատարածան զարգացման այս բնութագրին համակշիւ, ԺԸ. դարում, ինչպէս արդէն նկատեցինք, լուրջ քայլեր են արւում նաեւ նոր դրական հայերէնի՝ դրական աշխարհաբարի զարգացման համար: Այս խնդիրը վիճաբանութեան առիթ չի տալիս: Արեւմտահայ եւ արեւելահայ դրական նոր հայերէնի հարցերին նուիրուած լեզուաբանների վերելում յիշատակուած աշխատութիւններում, հանդամանորէն ներկայացուած է նոր դրական հայերէնի սկզբնաւորման

36. Պաղտասար Դպիր, հրատ. Շ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ - Ա. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ, Երեւան, 1958, էջ 130:

37. Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Վ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ, Վարք Միսրարայ Աբբայի Սեբաստացւոյ. Վեներիկ, 1901, էջ 417:

ու զարդացման պատմութիւնը: Այստեղ անհրաժեշտաբար պէտք է անդրադառնալ միայն այն հարցին, թէ՛ արդեօք, ժԸ. դարում նոր գրական հայերէնը՝ աշխարհաբարը, ինչպէս կարծում է մեծարդոյ հայերենագէտ Ռ. Իշխանեանը, «չարունակում է մնալ իրրեւ գերադասեցապէս կրօնական, թուաբանական, մի խօսքով՝ իրրեւ ոչ գեղարուեստական երկերի լեզու», թէ՛՝ ներթափանցում է նաեւ գեղարուեստական գրականութեան ոլորտները: Վերեւում սրադ, դիրքը բռնելի գրաբարով մէջըներում չամապատասխան օրինակներին արդէն բուրում է նոր գրական աշխարհաբարի հոտը: Բայց ոչ միայն այդ ժԸ. դարի վերեւում յիշատակուած բանաստեղծներին շատերը գրաբար տարատիճան երգեր հիւսելու հետ միասին, երկրորդաբար գրում են նաեւ աշխարհաբար գեղարուեստական երկեր: Յայտնի է, որ ժԸ. դարի 50ական թուականներին, աշխարհաբարով, նոյնիսկ թատերական խաղեր են գրուել³⁸: Եթէ մեզ շատ բան չի հասել, այդ չի նշանակում թէ՛ չենք ունեցել: Հայոց տնտեսական-քաղաքական մշակութային ժամանակակից կեանքի բուռն վերելքի այս շրջանում, աշխարհաբարը չէր կարող մնալ իրրեւ «դեբորադասեցապէս կրօնական եւ թուաբանական» երկերի լեզու եւ ոչ էլ միայն «գլուխնա-ժողովրդական» երգերի լեզու. դա պատմականօրէն աներեւակաթելի երեւոյթ կը լինէր: Ինչպէս հնար չէր որ ժողովրդական գրական լեզուն՝ աշխարհաբարը կրօնական կամ թուաբանական երկերի լեզու դառնար եւ հետո մնար վերանորոգուող գեղարուեստական գրականութեան ոլորտներից, «գերադասեցապէս կրօնական եւ թուաբանական» լեզուն պիտի լինէր միաժամանակ, թէ՛ կողմը նուազ եւ թուաբանական» լեզուն պիտի լինէր միաժամանակ, թէ՛ կողմը նուազ չափերով, նաեւ «դրաւոր յօրինուող» գեղարուեստական ստեղծագործութեան լեզու՝ զուգահեռաբար: Իրականում, ինչպէս արդէն նկատեցինք, ժԸ. դարի մեծ լուսաւորիչներ Մ. Սեբաստացու եւ Պ. Դպրի լեզուաշինարարական հայեցքները ներթափանցում են նաեւ գեղարուեստական գրականութեան մէջ: Այնպէս որ նոր գրական հայերէնով կրօնական, թուաբանական, աշխարհադրական ամբողջական երկեր ստեղծուելու հետ զուգահեռ, ստեղծուում են նաեւ գեղարուեստական արձակ եւ չափածոյ բազմաթիւ էջեր՝ հրապարակախօսական յօդուածներ, նամականի, գրոյցներ, պատմութիւններ, բանաստեղծութիւններ, երկտող, քառատող, հանելուկատիպ, առակատիպ եւ այլ երկեր: Լէօն բարձր գնահատելով Յ. Նալեանի մատենագիտական գործունէութիւնը, ինչպէս արդէն նշեցինք, յատկապէս նրա Հայոց պատմութիւնը, գրում է, որ նրա «աշխարհաբարը», եթէ նոյն ձեւով չարունակուէր եւ զարգանար, «սպա այսօր մեր ժողովուրդը կ'ունե-

38. Տես Հ. Լ. Զեֆիմով, Հայ Թատրոնի սկզբնափայլերը եւ հայ վերածնունդի շարժումը, Վենետիկ, 1975, էջ 19-22:

բասանաց հռչակաւոր է, իսկ առ իմաստութեան ուսմունս՝ չքաւոր... : Ո՛չ գլխեմ, ո՛ւ լ ես դու որ զայդ ասես, բայց ասեմ եւ իցես, վա՛յ քեզ եւ եղուկ հազար, եւ ի՞նչ զարար ունի աղջկանց սուրբ գրոց կըրթութիւնն. միթէ նոքա իմացական հողի չունի՞ր մի, կամ թէ չե՞ն կարեր ընդունակ լինիլ գիտութեան գրոց. մէկէր նոքա մայմունի՞ սոյ են՝ որ գտեսածն միայն ուսանին՝ իրիկ մանել, քէրկէ՛Ք բանիլ, տուն աւիլել, լաթ լուանալ, ծուլթ ծամել, եւ այլ այտպիսի անբան արհեստք ի կիր առնուլ... Մի՞թէ չարժէր գրոց գիտութիւնն քան դմէկ իրիկ մանել, եւ ո՛չ թէ մեք զիրիկ մանելն մէն անել կամիմք ի նոցանէ. հէմ զայն թող ուսանին, հէմ զայն, միթէ արքն ձեր կարգալ գիտենալով՝ ուրիշ զէնահաթ չե՞ն մի սորվեր... Վասն որոյ աղաչեմ, թէ եւ աճայիպ եւ անսովոր երեւի պատուիրանս, զդատեբա ձեր մի՛ արգելուք յուսմանէ սուրբ գրոց եւ ի վարդացնելոյ...»⁴³ : Մէջբերենք մի հատուած էլ Յակոբ Նալեանի բուն գեղարուեստական արձակից, վասն գերեաց ազատութեան գրուցատիպ երկից. «Քսէնովրատէս աշակերտն Պղատոնի՝ դնաց առ Անթիպատրոս արքայն վասն աշատութեան գերեաց, եւ արքայն փրով ընկալաւ զնա եւ անդան մէծլիս պատրաստեաց : Եւ, երբ որ տալէթ արաւ զփիլիսոսիայն յուտել, նա ասաց թէ՛ ո՞ր խոհեմ եւ ողջամիտ ճաշակել եւ ըմպել կամիցի նախ քան զազատութիւն ընկերաց իւրոց : Զարմացաւ թագաւորն եւ նոյն ժամայն արձակեաց զգերեալն : Այժմ եթէ եւ մեք ճաշակել կամիմք յերկնաւոր փեղանոյ մարմնոյ եւ արեան Տեառն, ի՞նչ խղճմտանք եւ ինսաֆ է տեսանել զեղբարս մեր գերեալս, եւ կամիցիմք ի մէծլիս նստիլ ընդ Քրիստոսի՝ առանց եղբարց մերոց ազատութեան...»⁴⁴ : Այս ընդհանուր պատկերը ունեցող գրական հայերէնով, նոր գրական աշխարհաբարով, Յակոբ Նալեանը գրել է գեղարուեստական բազմաձեւ երկեր : Զարմանալին այն է, որ Նալեանի «չարադրեցեալ գըրաբառ եւ աշխարհաբառ ոճիւ» երկերից զուրս չի մնացել հայոց ներքին կեանքի ու կենցաղի հետ կապուող ոչ մի խնդիր : Մեծ կենցաղագէտ, բարոյագէտ քանաստեղծը, գիտնականն ու ազգային-եկեղեցական գործիչը հայ սերունդներին ճանաչման է ներկայացնում հայոց կեանքի, կենցաղի, սովորութիւնների ամենափոքր մանրուքներից սկսած մինչեւ հայ ժողովրդի հերոսական պատմութեան նըշանաւոր էջերը, հին եւ նոր ժողովուրդների պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը եւայլն : Գրեթէ նման ընդգրկումներ ունեն նաեւ Նալեանի չափածոյ երգերը, լինեն սերունդ սերաբար թէ՛ աշխարհաբար : Թիչենք մի քանի օրինակ .

43. Ամդ, էջ 81, 82, 83 :

44. Ամդ, էջ 19 :

Առանց սիրոյ քարի դորժքն են՝
 պատկեր եւ ո՛չ կենդանի.
 Ով որ զԱստուած պինքն եւ զընկերն
 ո՛չ սիրիցէ՝ մեռանի:

* * *

Խոհեմութիւնն է՝ ֆէրասէթ,
 մարդոյն մախառւս բարութիւն.
 Ով որ խոհեմ որ քինեցի,
 է՛կ կատարեալ իմաստուն:

* * *

Դի՛ր պահապան ըզգայնութեանց,
 Թէ որ կամիս ազատիլ.
 Մի՛ հետեւիր չար ցանկութեանց՝
 Թէ չեա կամիլ փիւլմանիլ:

* * *

Իմաստութիւնն է լոյս մըտաց,
 որով՝ հաւատըն փայլի,
 Ո՛վ դայս պարզեւ հոգւոյն չունի՝
 Կո՛յր է, թէ՛եւ աչս ունի⁴⁵:

* * *

Մի՛ լինիր դու մըտօք յիմար՝
 Ն երեւելիօք իմաստուն,
 Այլ լի՛ր դիտուն, խոնարհ հոգւով,
 արի եւ հեղ եւ արթուն:

* * *

Պատուեա՛ ըզծնօդադ յետ Աստուծոյ,
 որք են երկրորդ քեզ պատճառ.
 Որ շատ ապրիս երկար կենօք,
 եւ ըստանաս փառս անճառ:

45. ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ, Գիրք կոչեցեալ Քրիստոնէական ուսանելի, էջ 75, 82, 88, 93:

* * *

Մի՛ ցանկանար օտար մալի,
 Կե մի՛ այրիւր անշէջ հըրով.
 Զի՛ չես յագիւր օտար մալով,
 այլ կու մաշիս չար հավէսով:

* * *

Հըպարտն յերկինք որ ելանէ,
 երկնից պիլէ չի հաւանիր,
 Թէ՛ որ խապիւր որ լինէրնէ,
 ի դըժոխն այլ չէր պարտակուիր⁴⁶:

* * *

Ով ոք սիրէ զանաբոց ոսկի,
 Կարծէ առնել սիրոյն բաւ,
 Եւ ոչ գիտէ, զի հրդեհի
 Եւ շիջանի ո՛չ բնաւ⁴⁷:

* * *

Մեծատանն լիրբ բարբառն,
 Արք չողոքորթք վեր հնչեն,
 Զաղքատի բանն, որ ոսկեայ տառ,
 Ի թիւր մեկնել՝ չամաչեն⁴⁸:

Նախանի կրօնական թովանդակութիւն ունեցող երկերի համապատասխան գլուխներն ամփոփող երկտող քառատող քանաստեղծութիւնները չեն մնում առակ կրօնական նիւթի շրջանակներում, այլ արտացոլում են հայոց առջեւ ծառացած վարոյական, տնտեսական, կրթական հարցեր: Առ հասարակ ԺԸ. դարի կրօնական եւ աշխարհիկ լաւագոյն երգերը գաղափարաբէս համեմաշի են Կե չի կարելի դրանք տարանջատել... Մէջքերենք մի քանաստեղծութիւն եւս՝ այս անգամ հայատառ թուրքերէն անհամար երգերից մէկը, որի հայերէն թարգմանութիւնը հեղինակը ներկայացնում է զուգահեռաբար.

«Բիւմ քի օլա ալչադ կեօնիւլ,
 Մինէաինտէ պիթաէ պիր կիւլ,

46. Անդ, էջ 103, 163, 182, 232:

47. Մատենադարան, Երեւան, Զեռ. Թիւ 6209, Թերթ 31ա:

48. Մատենադարան, Երեւան, Զեռ. Թիւ 1016, Թերթ 327ա:

Հէ՛ր քիմ աէրին միէստ իտինճէ,
Հայաթտա օլա՛ ալ ինճէ:

Մաղդուլին տիր խաւմի իմիւտա,
Քէրէմտիղ գաղըր տայիմա,
Իւլթիւր պօյնու հէմէն ասնեսա,
Խար նիմէթ օլմագաղըր թէվլա»:

«Ո՛վ ոք լինէր խոնարհ հեղ մարդ,
Ի կուրծքն իւր քաջուէր մի սխաղդ.
Որքան ըզգլուին ի կոր առնէր,
Այնու հոտով զկեանս հաւաքէր:

Իսկ հրպարտին ոստին Աստուած,
Որ ոչ առնու հոտ ինչ չնորհաց,
Ըզպարանոց ըղտու ունի,
Միշտ փուշ ուտել է արժանի»⁴⁹:

ԺԸ. դարի նոր գերական աշխարհաբարով գեղարուեստական երկերի երկրորդ նշանակուր հեղինակը Պաղտասար Դպիրն է: Հաւատարիմ դարի լեզուաշինարարական առաջադէմ հայեացքներին, նաստեղծում է թէ՛ տարաստիճան գրաբարով, թէ՛ գրական աշխարհաբարով արձակ եւ չափածոյ ատեղծագործութիւններ եւ թէ՛ հայատառ թուրքերէն երգեր: Պաղտասար Դպիր Բաքեւագիրքի ամէն մի նամակ ժամանակի գեղարուեստական արձակի իւրովի նմոյշ է: Դրանք շատ որոշակի գաղափար են տալիս հայ ժողովրդի վեանքի, ասպրեւակերսի, հասարակ մարդկանց ներաշխարհի, նրանց պարզ ու անկաշկանդ աշխարհայեցողութեան մասին: Մէջբերենք մի կտոր «Ի մօրէն՝ որդւոյն» նամակից. «Շատ աիրով ու շատ կարօտով հարցընեմ զքեզ իմ աչքերուս լոյս Այիքսան որդի, թէ ինչ հալի վրայ ես ի յօտար երկրիդ ու զարիպ տնակիդ: Եղուկ իմ այս ծերութեան պահուս, որ քեզնէ վարօտ մնացի: Գրկովս շուրջ եմ ածեր ու կաթնովս եմ սնուցեր ու հիմիկ տեսուտ կարօտ եմ նստեր: Ո՛չ օրս է ինձ օր, ո՛չ դիշերս է գիշեր: Չեմ գիտնար կուշտ ես թէ քաղցած: Յարեւուն պահեցի զքեզ ու ցրտուն ծածկեցի ու հիմիկ չիյտեմ յոր պուճախի կու կենաս ու ինչ հալի վրայ ես: Դու դարիպ ի քո աշխարհէտ ու տընէտ, ես դարիպ ի քո երեսէտ ու քաղցր լեզուէտ: Այն Աստուածն որ ամէնուն կողորմի, ինքն իր ողորմութենովն մեզ ալ ողորմի, որ դու դաս, քո հասարթին հասնիս, ու մեր աչքն ի լոյս լինի եւ սրտիս խոցն դուրանայ: Ու թէ՛ դու զմեզ կու հարցընես, ի՛մ աննըման որդի,

Աստծոյ գոհութիւնն, ամէնքս ողջ եւ առողջ ենք, եւ քու քաղցրիկ երեսիտ հասարակ ու կարօտ ենք: Վեց ոսկի եկաւ մեզ հասաւ. Աստուած քու բանիտ գործիւտ յաջողութիւն տայ: Գրիկըտ պակաս չընես, որ առնենք մեր աչքին քըսենք: Եւ ողջ կեցիր իմ անուշիկ որդի Ալեքսան, ամէն: Պետրոս ամուսնաւ եւ հարմանն տղոցմովն շատ բարեւ կ'ընեն: Եւ դրացնելըտ եւ այլ բարեկամներըտ շատ բարեւ կանեն: Եւ ամէնքն ըղիսադրիկըտ կու հարցընեն բազում կարօտով»⁵⁰: Պաղտատար Դպիրը Բաքեւագիրքում ղետեղում է նաեւ աշխարհաբար, դրաբարային որոշ ձեւերի մէջ, չափածոյ նամակների գեղեցիկ օրինակներ:

«Դալար բարունակ, ոսկի ըմպանակ,
Մեղրածոր փեթակ, հոգւոյս իմ կամով,
Քաղցրիկ օշարակ, իմ ճար ու ճարակ,
Իմ մէկիկ զաւակ, իմ բարձր աշտարակ:

Գովելի մարդարիտ իմ վայելչագեղ,
Եւ ակն լուսափայլ, գերադնիւ բիւրեղ,
Պարզ եւ յըստակ հայելի աննենդ ի սրտի,
Նորաբողբոջ սլարդ պայծառ բացեալ ի թփի»⁵¹:

«Եւ դեռաբոյս մորճիկ ի մէջ սրտտիդի,
Խնձոր նորախայծ, լուսին թերաբաց,
Բաժակ բերկրաբեր, ժառանգ ծերութեանս,
Տանս ճրագ լուսալիւր, որդոյս իմ որդի,
Աչացս լոյս, ոսկեհատ թոռնեակ սիրելի.
Վարդադոյն տիպ քո համբուրեմ»⁵²:

Նոր պրական հայերէնով ԺԸ. դարում տեղեւորած բանաստեղծութիւնների մէջ ներթափանցում է նաեւ Սեբաստացու արտայայտութեամբ «աղքատը յիմաստից եւ բաղմապարծանք դիտութեանց» մարդկանց պրական աշխարհաբարի դարդացման վերաբերեալ դժգոհւածութիւնը: Կոմիտաս Քեոմիւրճեանը իր բանաստեղծութիւններին մէկի մէջ արտացոլում է պատմական այս իրողութիւնը.

«Այս կաֆայի դունույն է,
Աստ ես եմ կորուսեալ ոչխարն,
Երգողն յօրինեալ պիտի,

50. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊԻՐ, Բաքեւագիրք, Պոլիս, 1752, էջ 83-85:

51. ԱՅԴ, էջ 23:

52. ԱՅԴ, էջ 97:

Վանկ-վանկօք ըստորադասն դան .
 Բայց աշխարհարառ գրեւույս
 Զմեղադրուեալ լիցիս արգելման ,
 Ի փինատ մտացս մտանց ,
 Զայս ծաղիկ մի լեր վայելման»⁵³ :

Նոր դրական հայերէնի ուսումնասիրութեան համար առատ նիւթ է տալիս նաեւ Յովհաննէս Կարենցու քնարերգութիւնը, նրա ժողովրդաշունչ քառականներն ու պոէմները : Սահակ Մանկան նահատակութեան օրերին գրած իր պատմաքնարական պոէմում Յովհ. Կարենցին ժողովրդի բերանով անիծում է խաբուած, բարոյալքուած մօրը, որը գործակցելով դաւադիրներին, թուրք դահիճներին դատաստանին է յանձնում անմեղ ու անբիծ Սահակ մանկանը .

« — Ո՛ւյ դու անողորմ ծընող գարշելի ,
 Դիւահար եւ խենթ , յիմար եւ մոլի ,
 Այսօր նախատինք եղեր յաշխարհի ,
 Դու մըրթանոյ դուստր , զալւմ Փայիշէ . . .

— Կին դու , գէշ խոցով պատժիս եւ մաշիս ,
 Բարակ ցաւերով հալիս եւ հաշիս ,
 Վիրացոյ Հոտերոյն հիւծիս եւ գարշիս ,
 Կայէն , որդեապան , զալւմ Փայիշէ :

— Կին դու , պատառոզ գաղան քեզ գիւլի ,
 Առիւծ եւ վարազ , արջ քեզ հանդիպի ,
 Գէշ-գէշ պատառեն ըղձեզ եւ գըղեն .
 Եէգիտոյ զաւակ , զալւմ Փայիշէ : . . .»⁵⁴ :

Նոյն բանաստեղծը իր ժողովրդական խաղերը, սիրոյ բանաստեղծութիւնները մեծ մասամբ գրում է նոր դրական-ժողովրդական հայերէնով .

«Շէրպէթ առա՛մ քեզ , իւմէ՛ թասերով աղնիւ ,
 Ի՛մ ախրելի , դու զիս ախրահար արիւր ,
 Քեզ վա[յե]լ է ճէվահիր թասեր , ո՛ւյ աղնիւ ,
 Սիրոյդ գինովըն՝ զիս գինահար արիւր :

.

53. Մատենադարան, Երեւան, Զեռ. թիւ 1675, Թերթ 270բ-271ա.

54. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԵՆՑԻ, Տաղարան, Երեւան, 1962, էջ 28:

Սիրելուդ յետեւանց կարօտով ընկայ,
Սըրտիկըս քոյ տեսոյդ կարօտով լն վայ,
Ոնեղճ անձն իմ ճամփադ էրկար, ոտով լն դայ,
Սիրոյդ ցաւով լն զիս ցաւազար արիր»³⁵ :

Յովհաննէս Կարենցին. ունի նաեւ հայատառ թուրքերէն, դարձեալ ժողովրդաշունչ բաղմաթիւ երգեր, քանդիւլումներ: Եթէ այս բոլորին գումարենք Նաղաշ Յովնաթանի, Ստեփանոս Դաշտեցու արդէն ծանօթ ստեղծագործութիւնները, ինչպէս նաեւ նոյն ժամանակներից մեզ հասած անանուն քանաստեղծների աշխարհաբար երգերը, որոնք երբեմն տխարամբ դիտուում են իբրեւ ժողովրդական, անգիր ստեղծագործութիւններ, ապա մենք կ'ունենանք նոր դրական աշխարհաբարով ստեղծուած մի պատկառելի ժառանգութիւն:

Այսպէս, ուրեմն, ԺԸ. դարում սկսւում է հայ լեզուաշինութեան մի նոր շարժում. շարժում, որի նպատակն էր սրբական լեզուն՝ իբրեւ հաղորդակցութեան միջոց մօտեցնել ժողովրդին: Այդ շարժման վերջնաւոր առաջնորդներն ու տեսաբանները եղան Մ. Սեբաստացին՝ Վենետիկում, Պաղտատար Դպիրը՝ Պոլսում: Լեզուաշինարարական այս շարժումը խորն ազդեցութիւն է թողնում նաեւ ժամանակակից գեղարուեստական գրականութեան վրայ: Ստեղծուում են գրաբարային տարատիճան՝ մեծ մասամբ պարզ, դիւրըմբռնելի, միջին բարդութեամբ եւ, մասամբ, խրթին գրաբարով գեղարուեստական բաղմատեսակ եւ բաղմարտիւնդակ երկեր: Տարատիճան սրբաբարակցու երկերին զուգընթաց, երկրորդաբար, ստեղծուում են նաեւ նոր դրական (դարձեալ տարատիճան) հայերէնով՝ աշխարհաբարով, ինչպէս նաեւ հայատառ թուրքերէնով տարբեր բովանդակութեամբ գեղարուեստական երկեր: Կոմիտաս Քեոմուրճեանի, Պաղտատար Դպրի, Յակոբ Նալեանի, Պետրոս Լափանցու, Պետրոս Նախիջևանցու, Յովհաննէս Կարենցու եւ այլոց աշխարհաբար գրական ստեղծագործութիւնները՝ «կրօնականի եւ թուաբանականի» հետ միասին առատ նիւթ են տալիս գրաբարի եւ նոր գրական աշխարհաբարի կապն ու փոխազդեցութիւնները տեսնելու, ինչպէս նաեւ արեւմտահայ եւ արեւելահայ գրական լեզուների զարգացման սկզբնական պատմութիւնը առաւել խորն ու հանդամանաբից ուսումնասիրելու համար:

ԺԸ. դարի գրական երկը լեզուաշինարարական քարդ ու դժուարին այս ուղին արեւել է անցնէր, որպէսզի ապահովէր հայոց ԺԹ. դարի նոր ազգային լեզուի ու գրականութեան կատարեալ զարգացումը:

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Résumé

L'ETAT GENERAL DE LA LANGUE LITTERAIRE ARMENIENNE EN RENOUVEAU AU XVIII^e SIECLE

SOUSANIK NAZARIAN

L'arménien moderne n'est devenu définitivement langue littéraire, reconnu «officiellement» comme tel par les différents noyaux des centres culturels arméniens, que vers les années soixante du XIX^e s. Cette transformation a été cependant le résultat d'un très long processus dont les débuts remontent au bas Moyen Age ou bien à l'époque cilicienne.

L'article prend en examen les conditions générales de cette évolution en marche au cours du XVIII^e siècle. Les artisans principaux du renouveau culturel de l'époque et dont la contribution a été décisive afin de dégager l'arménien populaire de l'état de langue troubadour pour en faire un instrument d'expression cultivée, littéraire ou scientifique, ont été Mxit'ar Sebastac'i et ses disciples à Venise, Yovhannēs Bałišec'i, Yakob Nalean et leur école et Pałtasar Dpir à Constantinople, Petros Lap'anc'i, Movsēs Joulayec'i, Grigor Ošakanc'i et d'autres ailleurs, surtout dans les régions historiques de l'Arménie. Tous ces auteurs écrivent normalement en arménien classique, mais ils font en même temps un large usage de l'arménien populaire dans les ouvrages destinés à un public plus vaste. Aussi cette langue qu'ils emploient entre dans une phase décisive de polissage et de perfectionnement. L'article analyse avec minutie les caractéristiques principales de cette langue chez les différents auteurs. Un trait d'un intérêt particulier pour le développement ultérieur de l'arménien moderne c'est que cette langue populaire-littéraire du XVIII^e siècle n'est pas encore affectée par cette dualité qui déterminera, au siècle suivant, la division de l'arménien littéraire moderne en deux expressions principales: orientale et occidentale. La langue du XVIII^e siècle constitue en tout cas une étape fondamentale dans cette évolution.